

БУТИ ЧИ НЕ БУТИ: ДОСВІД ТОТАЛІТАРИЗМУ ІВАНА БАГРЯНОГО

За часів СРСР у словниках неможливо було знайти належне тлумачення поняття тоталітаризму, а подекуди – навіть і саме це слово. Та й тепер в українському суспільстві є прихильники старих метод, особливо, якщо мова іде про відверту оцінку «світлого минулого». 2005 року, за рік до 100-літнього ювілею Івана Багряного, більшістю голосів у Верховній раді України було відхилено пропозицію державного відзначення сторіччя письменника, до речі, лауреата Державної премії України імені Тараса Шевченка (з 1992 року, посмертно).

Тому особливо актуальною видається потреба комплексного осмислення антитоталітарної поведінки Івана Багряного у житті, белетристиці, драматургії, поезії, публіцистиці, політичній діяльності, тим більше, що окремих спеціальних розвідок на цю тему немає, є праці, що тільки-но починають наближати нас до неї – Івана Дзюби [3; 4], Юрія Шереха [12], Григорія Клочека [1], Миколи Жулинського [5], Оксани Утріско [11], Максима Балаклицького [2] та ін.

Українська художня та наукова літературні практики уповні демонструють сьогодні відкритість до постколоніальних пошуків. Митці міжвоєнної, упівської поетичної епопеї, дисидентський самвидав та ін. — теми, про які донедавна — ще в ті, радянські часи, і навіть у перехідний, т. зв. перебудовний період, годі й було мріяти. Можемо пишатися розвідками Т.Салиги, М.Ільницького, Л.Сеника, С.Андрусів, З.Гузара й ін., що повернули й продовжують повертати із забуття чимало прекрасних імен.

У 40-60-х роках ХХ століття у красному письменстві української еміграції найповніше досвід тоталітаризму зафіксував і осмислив Іван Багряний. Його романи «Тигролови», «Сад Гетсиманський», «Людина біжить над прірвою», «Огненне коло» зірвали перед світовою громадськістю маску зі звіра радянського імперіалізму. «Художню візію тоталітарної дійсності» побачимо в романі Василя Барки [8], Тодося Осьмачки, Уласа Самчука. А за ними — і епос українського резистансу, напоєний жагучим публіцистизмом, — Й.Позичанюка, О.Горнового, Вадима, О.Яворенка, М.Львовича, К.Вірлініва, Степової, фахові філологічне дослідження якого попереду. В Україні сучасній «у слід» І.Багряного ступає, наприклад, Любомир Сенік, розробляючи зазначену проблематику в художній формі повісті «Загін смерті» (1998), роману «Ізйди, Сатано!» (2002). Ці твори розгортають проблему національного протистояння українства більшовизмові на сучасному для себе історичному матеріалі. Як науковець Л.Сенік стверджує наявність парадигми опору в українській белетристиці 20-30-х років ХХ століття [10].

У статті маємо на меті зосередити увагу на найбільш значущих життєвих та художніх аспектах особистого досвіду тоталітаризму Івана Багряного. Адже на сторінках творів письменника, як і сторінках його власного літопису страждань сконцентровано пасіонарну і безкомпромісну громадянську позицію.

В парадигмі Багрянівського переживання тоталітаризму – страшна своєю жорстокістю картина, закарбована в пам'яті серця довіку: на очах чотирнадцятилітнього малого Івана чекісти та бійці «істребительних отрядов», увірвавшись на пасіку, закатували його однорукого діда-пасічника та дядька за приналежність до армії Симона Петлюри. На Соловки загнали другого дядька, звідки той не повернувся. 20-30-ті роки в життєписі І.Багряного твердо фіксують його «бойову стійку» «перед обличчям звіра». Майже, як у романі-антиутопії Дж.Орвелла «1984». Екзистенційною, межовою точкою в бутті орвеллівського героя став момент тортур, коли до його обличчя впритул поставили незамкнену клітку з голодними щурами. Герой зламався – і це стало початком його кінця. Історія І.Багряного розпочалась подібним моментом, адже він постав «перед обличчям звіра», однак має зовсім іншу фабулу, бо наш герой розпочав по-гемінгвеївськи власну кориду, в якій вижив і переміг.

Ще один значущий крок у цьому протистоянні – поема „Ave Maria” (1929). У вступі виданої «самвидавним» способом поеми І.Багрянний безкомпромісно висловив своє кредо письменника-громадянина: «Не іменуй мене поетом, друже мій, бо поети нині – це категорія злочинців, до якої не належав і не хочу належати. Не іменуй же мене поетом, бо слово поет скорочено стало визначати - хамелеон, проститутка, спекулянт, авантюрист, ледар...» [9,с.4]. Та й присвята поеми «Вічним бунтарям і протестантам, всім, хто родився рабом і не хоче бути ним, всім скривдженим, зборканим і своїй бідній матері крик свого серця присвячує автор» теж була покладена на конто письменникові органами НКВД, коли українське відродження 20-30-х років уже стане «розстріляним»...

Історію друку поеми знайдемо у книзі Григорія Костюка «Зустрічі і прощання», у якій він пов’язує імено І.Багряного із початком українського самвидаву. Загалом самвидавом називають видавані в СРСР поза цензурою підпільні видання у 60-х роках ХХ століття як одну з форм дисидентського руху опору. Однак І.Багрянний подібне зреалізував значно раніше – наприкінці 20-х років [7]. Хоча О.Шугай першою багрянівською спробою самвидаву називає збірку новел «Чорні силуети», щоправда, під псевдонімом «І.Полярний» [13,с.45].

Прикметно, що в «Ave Maria» на творчому «перепутті» зустрічається І.Багрянний із автором «Сонячних кларнетів». Епіграф до «Пролога» – із Тичинино «В космічному оркестрі»: «І вся людськість хіба не єсть інфузорії (пожирай, пожирай себе в краплі води)?» І.Багрянний, як і його блискучий колега по перу, протестує проти насильства й терору, і цитата із Тичини – не що інше, як певний «ключ розуміння» поза авторськими деклараціями, трохи відірваними через надмірну прямолінійність від тексту поеми, сюжет якої до болю рідний і знайомий.

Марія Голубова, байстрия, виховане громадою, працює на фабриці. Голод, холод, безнадія. В одчаї іде на панель. Над прірвою зустрічає Андрія. Їх мерехтливе сімейне щастя руйнує смерть чоловіка від виробничої травми. Марія стає повією Мері, а її син Василько опиняється в притулку. Кожен іде своєю дорогою. Фінал – бульварно-брутальний і страшний. В одному зі своїх коханців Мері упізнає сина.

Йдеш на казнь,
На судовисько людське,
Ввита святістю древніх легенд...
О, Маріє!
Як тяжко і грузько
На землі, на пожарищі людським!!
Моя МАМО, -
ПРОЩАЮ

Тебе [9,с.12].

Ці останні рядки поеми, як і її назва, пролог, й епіграфи закликають нас читати «між рядків», розкодовувати історіософське послання автора, зрозуміти, що Марія Голубова – це не поетичний фрагмент, а глобальний символ топтаної од віків української землі. Історіософська проекція минулого на сучасне була присутня і у підтексті поетичної збірки І.Багряного «До меж заказаних» (1927).

У екзистенційній парадигмі особистого досвіду в’язня – арешт 1932р. у Харкові і річне ув’язнення у камері смертників Харківської в’язниці. «при першому арешті в ГПУ, - згадував письменник, - по рокові сидіння в камері самотнього ув’язнення, мені запропонували орден, якщо я здамся, засуджу офіційно в пресі своє минуле і всіх своїх соратників, засуджу свою літературну творчість, як класово ворожу, тощо й напишу велику поему про Сталіна. Я все це відкинув геть. Хотів би я знати, хто би з теперішніх моїх супротивників встояв би в такій ситуації й при виборі між орденом і смертю чи каторгою – вибрав останнє» [6, с.9]. Під час слідства Багрянний написав і поему-симфонію «Золотий бумеранг», оптимістичний гімн людині й всій планеті. В результаті Багряного засудили 1933р. на п’ять років заслання і вивезли на Далекий Схід, але вже через два роки він тікає і переходується у знайомих в Зеленому Кліні (Буреїнський та Сучанський райони). Ще через два роки осмілюється приїхати додому, де

його на третій день заарештовують. У в'язниці просидів два роки і чотири місяці, з них 83 дні – у камері смертників. І так було до приходу німців. На волю вийшов із підірваним здоров'ям – починалися сухоти. В'язничні поневіряння Багряного лягли згодом в основу роману «Сад Гетсиманський» (1950).

Цей твір – не «звичайна» біблійна історія», як може видатися на перший погляд. Це політичний тюремний роман, в основі якого документальні факти. Син коваля Андрій Чумак утікає з тюрми додому. На похорон батька. На поминках зібралася осиротіла родина: матір, Андрій, троє старших і видатних братів: командир дивізії Микола, моряк Михайло, льотчик-орденоносець Сергій та сестра Галя, дівчина-підліток, та священик. Окрім них, Андрія бачив ще й візник. І от несподівано перед світанком прийшов до хаги начальник НКВС і забрав «націоналіста». Герой проходить кола пекла. А мозок випікає одна-єдина думка: «ХТО ЗРАДИВ?!» «Сад Гетсиманський» не мав такої популярності, як памфлет «Чому я не хочу вертатись до СРСР», хоч преса пошанувала твір захопленими відгуками. На два десятиліття випередив Багряний «Архіпелаг ГУЛАГ» О.Солженіцина, Нобелівського лауреата.

Ю.Шерех після порівняльного аналізу обох книг дійшов до таких висновків: книгу Солженіцина від цілковитої об'єктивності відокремлює свідомість винятковості в'язня-росіянина на фоні «інших», неросіян. Тому «Архіпелаг» постає насамперед книгою про загибель російської інтелігенції і страждання російського народу, а це далеко від правди про здобування людьми північних «окраїн» «великої родіни». Книжка Багряного в справах національних чесніша від документалістики І.Солженіцина – євреям, вірменам, німцям ін. національностям приділено мало не стільки уваги, співчуття і захоплення, як і національності Багряного [12,с.347].

Роман «Тигролови» став ще одним естетичним і філософським узагальненням особистого досвіду І.Багряного від перебування в «зоні» СРСР, зокрема того досвіду, коли його 1933 року після кіл пекла Харківської тюрми було засуджено на 5 років заслання і вивезено на Далекий схід. Спочатку був «висланцем», і йому заборонили протягом трьох років проживати на Україні, потім понад два роки – каторжанином БАМЛІАГу (табір Байкало-Амурської магістралі).

На перший погляд, зміст «Тигроловів» дозволяє кваліфікувати твір як соціально-побутовий роман про мисливців в Усурійській тайзі. В основу твору покладено враження письменника від перебування у таборах ДВК (Дальневосточного края). Поглянувши ще раз, звернемо увагу на пригоди політв'язнів, політичний бік «Тигроловів», ідеологічний конфлікт-зав'язку роману, що бере початок із радянської молодості Багряного – між людською одиницею і тоталітарною системою. В його повістях і романах діють особливі герої – відважні, безкомпромісні, відчайдушні, фізично і морально досконалі чоловіки і жінки, які уміють зловити фортуна не втрачаючи гідності і при цьому – змінити світ на краще: Григорієм Многогрішним, Наталкою Сірківною, Андрієм Чумаком («Сад Гетсиманський»), Максимом Колотом («Людина біжить над прірвою»), Петром («Огненне коло»), Штурманом («Морітурі»). Усі вони – позитивні герої гуманітарного романтизму, який виник в кінці ХІХ – початку ХХ ст., що його характерною рисою був Культ Людини, Дитини Сонця, яка має у собі риси деміурга (світотворця), але без титанізму. Герої Багряного – вихідці з маси, однак саме в них сфокусовано справжнє активне людське начало.

Григорій Многогрішний – життєлюбний, повнокровний і повноцінний у почуттях, вчинках персонаж, здатний відстояти себе і близьких собі людей, захистити їх права і щастя. Загалом він – утілення Добра. До речі, у романі є і людиноподібний образ зла, - це Медвін. Невипадково у Григорія – давнє козацьке прізвище – асоціативно оживає у творі козацький, запорозький непокірний характер Дем'яна Многогрішного, гетьмана України (1669-1672), який був учасником антимосковського повстання Івана Брюховецького у 1668р. Звинувачений Москвою у «державній зраді», був засланий у Сибір, де й залишилися його нащадки. Перед внутрішнім зором читача І.Багряний воскресив ще один історичний факт – як будувався Петербург, столиця російської імперії, на кістках українців – у «кадрі» споглядання із вікна арештантського вагона каторжників БАМЛІАГУ – українців, що знову своїми кістками

вимощують шляхи ворожої суспільної формації: «Все кинулося до вікон. Боже мій!!! Так ось вони!!! Справжні, реальні, невигадані. І – незчислим. Як розгадка болючої і жаскої таємниці. Як сама таємниця, на яку страшно було дивитись...[...] неголені... Забр'юхані... З хворобливо запаленими очима. Безконечні лави людей, списаних геть з життєвого реєстру, обтикані патрулями з рушницями і псами... Прокладали шлях, прокладали нову магістраль, вимощуючи її своєю розпукою, гатили собою прірви, й баюри, й провалля... А тепер ось стояли як на параді. Полтавці... Чернігівці... Херсонці... Кубанці... Нашадки Многогрішного... Катержники» [9,с.21].

Архітектоніка твору, чітка і симетрична, сприяє панорамному розгортанню бою між добром і злом, - є дві частини по шість розділів, кожен з яких має заголовок і є окремим оповіданням. Наприклад, перший розділ «Дракон» (алегорія поїзда). Поїзд – дракон – людожер везе до краю землі (!) українських політв'язнів у шістдесяті вагонах? Другий розділ – антитеза до першого. За драконом їде вагон радянських «аристократів». Чи не найголовніший із них – майор ОГПУ-НКВД Медвин, слідчий у справі Многогрішного. По ходу дії письменник зіштовхує українську людину, її цінності, спосіб життя, мрії зі зденационалізованим радянським стандартом. Логіка пригодницького жанру тримає у постійній напрузі: хто ж переможе у цьому політичному двобой на фоні екзотичних декорацій?

Диким і нескореним звіром видається Медвину Григорій Многогрішний. І в той час, як вірнопідданий звір радянської системи Медвин із усіх сил намагається вполювати такий цінний екземпляр. Многогрішний, полюючи на тигрів, складає план іншого полювання – битви із системою. На вузькій стежині відбувається двобій Медвина і Григорія, війна світів – національного космосу українця і тоталітарного радянського. Розв'язання конфлікту дозволяє збагнути, хто звір у цьому творі насправді. Безконечна віра в людину, адорація надії у безвиході, долання екстремальних ситуацій визначають екзистенційний вимір твору. Поєднання у його поезиці елементів символізму, неоромантизму, експресіонізму, необароко, говорить про Багряного як письменника, який кохається у стильовій синестезії.

Іван Багрянний, майже так само, як і його герої, перебував в огненному колі життєвих обставин, колізій літературного процесу в Україні та в еміграції, особистих взаємин із представниками «своїх» і «чужих» політичних партій. А причиною і разом з тим і результатом численних естетично-політичних баталій завжди була художня творчість, літературно-критичні виступи та, особливо, публіцистичні праці – і в усьому проглядала непримиренна громадянська позиція їх автора. Памфлет «Чому я не хочу вертатись до СРСР» був політичною декларацією прав людини в умовах московсько-більшовицького тиску, ставши для Європи вибуховим одкровенням. Це був той документ, пише І.Дзюба, який «допоміг змінити ставлення західної громадськості до проблеми «переміщених осіб». Це була відповідь на облудні заклики радянської пропаганди і на безсоромні дії західних урядів, які сприяли насильницькій репатріації біженців до СРСР – прямо в концтабори, - відповідь патріота України, який хотів використати становище емігранта, перебування у вільному світі для боротьби за її свободу.

У публіцистиці Багряного знайдемо викриття радянського «щасливого» соціалістичного суспільного ладу, показ долі радянської людини незалежно від національності – як гвинтика у жорстокій машині смерті; засудження комплексу національної вищості (а це називається таким звичним сьогодні словом - шовінізм) росіян і встановленої «ієрархії» народів на «родіне», акцентованої у поетичному творі «Боевой расчет» Семена Кірсанова, хрестоматійного поета «великої вітчизняної» війни («Командир – великоросс, светел цвет его волос... И помощник – украинец, и наводчик – белорус. Ко всему бойцы готовы, светит мужество в глазах. Среди них грузин – замковый, заряжающий – казах...»). Багрянний засуджує тотальний тероризм влади в СРСР, відверто і безкомпромісно доводить її злочини супроти Людини: «Я не хочу вертатись до своєї Вітчизни саме тому, що я люблю свою Вітчизну. А любов до Вітчизни, до свого народу, цебто національний патріотизм в СРСР є найтяжчим злочином. Так було цілих 25 років, так є тепер. Злочин цей зветься не більшовицькій мові – на мові червоного московського фашизму – «місцевим націоналізмом».

Авторові важливо наголосити і на актуальних питаннях української політики – ідеї соборності (об'єднання всієї різномовної і різнородної маси населення України в єдину українську цілість), потребі знищення комплексу меншовартості в українця, спричиненого кривдами національної історії, осмислення українського досвіду переживання російського та німецького імперіалізмів. Аналогічним огненним колом є тематика і поезії, і прози, і драматургії Багряного.

Іван Багряний уникнув трагічної долі багатьох письменників своєї генерації, генерації «Розстріляного Відродження». Проте драматично перебував на лінії найбільшого опору. Вірний воднораз сказаному слову, був радянському тоталітаризмові ворогом через свою відчайдушну безкомпромісність. Він став на прою із системою і вижив, довівши правоту й внутрішню силу Української людини. «Гомо советікусу» як тоталітарній одиниці протиставляє одиницю національну, особистість-пасіонарія із імперативом національної пам'яті, позитивних екзистенціалів віри, надії, любові, міцно закорінену в національний простір (природу, ландшафт, рідну мову). Перед обличчям звіра – над прірвою, за І.Багряним, немає іншого вибору – як залишитися людиною і не втратити найважчої корони – власної гідності і доброго імені.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багряний І. Тигролови: роман; Чому я не хочу вертатись до СРСР?: памфлет /Біографія Івана Багряного та шкільна версія аналізу роману «Тигролови» Григорія Клочека. – Кіровоград: Степова Еллада, 2000. – 240с.
2. Балаклицький М. «Нова релігійність» Івана Багряного: Наукова монографія. – К.: Смолоскип, 2005. – 167с.
3. Дзюба І. Публіцистика Івана Багряного // Сучасність. – 1992. - № 4. – С. 64 – 70.
4. Дзюба І. Громадянська снага і політична прозорливість (Про публіцистику Івана Багряного // Слово і час. – 1996. - № 10. – С. 82 – 83.
5. Жулинський М. Іван Багряний // Слово і час. – 1991. - № 10 (370). – С. 7 – 13.
6. 3 листів Івана Багряного до Дмитра Нитченка /Підготувала В.Лисенко // Слово і час. – 1996. - № 10. – С. 82.
7. Костюк Г. Іван Багряний // Костюк Г. Зустрічі і прощання: Спогади. – Книга перша. – Едмонтон: Канадський інститут українських студій; Альбертський університет, 1987. – С.224 – 243.
8. Кульчицька М. Романи Василя Барки «Рай» та «Жовтий князь»: художня візія тоталітарної дійсності. Автореф. Дис. на здоб. наук. ступ. канд. філол. наук ...10.01.01-українська література. – Львів: Львівський національний університет ім.Івана Франка, 2002. - 20с.
9. Роздольська І. Іван Багряний /УСЕ для школи. Українська література. 11 клас. Програмні тексти, ілюстрації, пояснення, завдання, тести. Вип.6 /Головний редактор Григорій Чопик. – К.: Всеувиито, 2001. - 64с.
10. Сенік Л. Роман опору: Український роман 20-х років: проблема національної ідентичності. – Львів: Академічний Експрес, 2002. – 239с.
11. Утріско О. І.Багряний і Д.Донцов: проблема світоглядно-публіцистичних взаємин // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. – Серія: Літературознавство 1(4) 1999. – Тернопіль, 1999. – С. 2999 – 304.
12. Шерех Ю. Пороги і запоріжжя // Шерех Ю. Третя сторожа: Література. Мистецтво. Ідеології. – К.: Дніпро, 1993. – С. 332-362.